

Κάλυψη των κενών της ιστορίας στο βιογραφικό μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά*

Λίλια Μπάναχ*

Στο μεταίχμιο των ΧΧου - ΧΧΙου αιώνων γίνονται οι ριζικές αλλαγές σ' όλη την παλέτα των ειδών της νεότερης παγκόσμιας λογοτεχνίας, πράγμα που οδηγεί στην εμφάνιση καινούριων σχηματισμών μεταξύ ανόμοιων ειδών. Το νεότερο βιογραφικό μυθιστόρημα αποτελεί εύφορο έδαφος για τα διαφορετικά πειράματα με το είδος και για τις υφολογικές αναζητήσεις, όπου στα πλαίσια ενός μυθιστορήματος μπορούν να συνδεθούν διάφορα λογοτεχνικά είδη.

Στην ελληνική λογοτεχνία στο τέλος του ΧΧου-αρχές του ΧΧΙου αιώνα εμφανίζεται μια σειρά από βιογραφικά μυθιστορήματα (Παναγιωτόπουλος Ι. *Μεβλανά ο εξάισιος*, 1982, Κώστας Ασημακόπουλος *Το πηγάδι με τ'άστρα*, 1996, *Οι ψυχές της Σαμοθράκης*, 1997, Μίτση Σκ. Πικραμένου *Η κυρία με τα μαύρα*, 2012, Δημήτρης Βαρβαρήγος *Υπατία*, 2013). Τα μυθιστορήματα της Ρέας Γαλανάκη *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά*, 1989, *Θα υπογράψω Λουί*, 1993, *Ελένη, ή ο Κανένας*, 1998, ως προς το είδος είναι βιογραφικά επειδή η αφήγηση βασίζεται στη βιογραφία ενός ιστορικού προσώπου και η συγγραφέας έχει την πρόθεση να δείξει τη σχέση Ιστορίας και ανθρώπου ο οποίος προσαρμόζεται στις ιστορικές συνθήκες, ενώ τα ιστορικά γεγονότα αναφέρονται μόνο ως πλαίσιο της εσωτερικής ψυχολογικής σύγκρουσης του «πρωταγωνιστή». Σε κάθε μυθιστόρημα η Ρέα Γαλανάκη κάνει κάποιο πείραμα με το είδος, που βοηθά να μεταδοθεί η ιδεολογική άποψη της συγγραφέως.

Το έργο της Ρέας Γαλανάκη έχει απήχηση στους αναγνώστες και τραβάει την προσοχή Ελλήνων και ξένων κριτικών λογοτεχνίας. Αυτό επιβεβαιώνεται με το Κρατικό βραβείο, βραβείο Πεζογραφίας Κώστα Ουράνη, Βραβείο «Νίκος Καζαντζάκης», Βραβείο Αναγνωστών του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου. Το μυθιστόρημα *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά* είναι το πρώτο ελληνικό βιβλίο που εντάχθηκε από την Ουνέσκο στην «UNESCO collection of representative works» (1994).

Το θέμα της μοίρας δύο αδελφών που χωρίζονται εξαιτίας των τραγικών ιστορικών γεγονότων συχνά επαναλαμβάνεται στην ελληνική λογοτεχνία (και στην παγκόσμια λογοτεχνία) και εξακολουθεί να προσελκύει τους σύγχρονους συγγραφείς. Το βιογραφικό μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά*, 1989 εξιστορεί τη μοιραία σύγκρουση των δύο αδελφών, ένας από τους οποίους αιχμαλωτίστηκε στην παιδική ηλικία και επέστρεψε στην γενέτειρα Κρήτη ως αρχηγός του αιγυπτιακού στρατού για να καταστείλει την εξέγερση του 1866-1868, την οποία χρηματοδοτούσε ο αδελφός του ο Αντώνης Καμπάνη-Παπαδάκης. Ενώ το μυθιστόρημα βασίζεται σε αρχειακό υλικό, βιογραφικά δεδομένα, επιστολές, έγγραφα, ιστορικά γεγονότα, ο κύριος ρόλος στην αφήγηση

---

*Λίλια Μπάναχ, αναπληρώτρια καθηγήτρια του τομέα ελληνικής φιλολογίας του Ταυρικού Εθνικού Πανεπιστημίου της Συμφερούπολης (Κριμαία). Η συμμετοχή στο συνέδριο πραγματοποιήθηκε με προσωπικά έξοδα. Η ανακοίνωση εντάσσεται στο ακαδημαϊκό θέμα του τομέα ελληνικής φιλολογίας «Τα προβλήματα της αρχαίας και σύγχρονης ελληνικής φιλολογίας».

παραχωρείται στην καλλιτεχνική φαντασία, με έμφαση στην περιγραφή της ψυχικής κατάστασης του πρωταγωνιστή. Το είδος του βιογραφικού μυθιστορήματος δίνει στην συγγραφέα τη δυνατότητα ελεύθερης ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων και της απεικόνισης της ιστορικής προσωπικότητας.

Στην ερμηνεία της Ρέας Γαλανάκη ο ψυχισμός του Ισμαήλ πάσχει πολύ από την απώλεια της μητέρας, η οποία σκοτώθηκε από τους Οθωμανούς. Στο πρώτο μέρος του μυθιστορήματος συχνά εμφανίζεται ο ίσκιος της μητέρας, με την οποία συνομιλεί ο Ισμαήλ, ζητώντας τις συμβουλές της πριν πάρει κάποια απόφαση. Αυτό το σύμπλεγμα του Οιδίποδα τον εμποδίζει να αγαπήσει μια άλλη γυναίκα, γι' αυτό στο μυθιστόρημα δεν υπάρχει μια «ιστορία αγάπης», αλλά μόνο «έννας γάμος από κοινωνική μάλλον επιταγή».¹ Για να απαλλαχθεί κάποιος από το σύμπλεγμα του Οιδίποδα πρέπει να κατανοήσει τον εαυτό του ως μια σημαντική, ανεξάρτητη, *αυτάρκη* προσωπικότητα, που αυτοδιαμορφώνεται. Αυτή τη δύσκολη διαδικασία της αυτογνωσίας παρουσιάζει η Ρέα Γαλανάκη στο μυθιστόρημά της, όπου ο πρωταγωνιστής ζει το ψυχόδραμα (κυρίως στη σκέψη του), που του δίνει την ευκαιρία να δραματοποιήσει το ψυχολογικό πρόβλημα, να το κατανοήσει και περαιτέρω να απαλλαγεί απ' αυτό. Η πράξη της αυτογνωσίας γίνεται στο πατρικό σπίτι που, όπως φαινόταν στον Ισμαήλ Φερίκ, «...υποσχόταν μιαν απειλητική και φιλήδονη κάθαρση».² Λαμβάνοντας υπόψη ότι, σύμφωνα με τον Sigmund Freud, «φοβερός ύπνος είναι απροκάλυπτη πραγματοποίηση εκτοπισμένης επιθυμίας»³ ο ύπνος του Φερίκ στο πατρικό σπίτι όπου συναντάει τους ίσκιους του πατέρα και της μητέρας, συγχωρείται απ' αυτούς για την αλλαγή της θρησκείας και ξέσπασε σε λυγμούς, λειτουργεί καθαρτικά για αυτόν και επέρχεται η αποκατάσταση της σωματικής, της θυμικής και λογικής του σχέσης με τον χρόνο, δηλαδή σε ζωή και θάνατο. «Εκείνη τη νύχτα αισθανόταν πως είχε σηκωθεί πάνω από σχήματα και λέξεις για ν' αγγίξει την έσχατη γνώση».⁴ Δηλαδή, η ύπαρξη του συμπλέγματος οδηγεί τον Ισμαήλ στην αναζήτηση του εαυτού του, στην επιθυμία να ξεκαθαρίσει τις γενεαλογικές σχέσεις, στην ανάλυση των φόβων και αδυναμιών του.

Η Ρέα Γαλανάκη ενσωματώνει τις νέες ποικιλίες του είδους του βιογραφικού μυθιστορήματος. Το έργο *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ* πασά μπορεί να προσδιοριστεί ως ένα μυθιστόρημα-ανασυγκρότηση, επειδή η συγγραφέας εικάζει τον τρόπο ανάπτυξης της βιογραφικής προσωπικότητας, καλύπτει τα κενά στη ζωή της με την φαντασία, διεξάγοντας επιστημονική μελέτη του βιογραφικού υλικού και πληροφορώντας τον αναγνώστη στα επιλογικά σχόλια του μυθιστορήματος για όλες τις πηγές τις οποίες χρησιμοποίησε. Ξεκινώντας από την αιγυπτιακή ιστορία, δεδομένα από το στρατιωτικό Μουσείο του Καΐρου, τη βιογραφία του αδελφού του Φερίκ του Αντώνη Καμπάνη-Παπαδάκη που βρίσκεται στο βιβλίο *Οι ευεργέτες του Πανεπιστημίου Αθηνών*, στηριζόμενη στα άρθρα των Ελλήνων ιστορικών, η Γαλανάκη εκφράζει τη δική της άποψη για τα συγκεκριμένα γεγονότα της κρητικής ιστορίας. Η συγγραφέας ανασυγκροτεί τις διαδρομές της διαμόρφωσης, της στρατιωτικής δραστηριότητας και του θανάτου του Φερίκ,

---

¹ (Γαλανάκη 2008, 210)

² (Γαλανάκη 2008, 171)

³ (Freud 1995, 137)

⁴ (Γαλανάκη 2008, 197)

προτείνοντας τη δική της εκδοχή του θανάτου – την αυτοκτονία, προσθέτοντας την αλληλογραφία μεταξύ των αδελφών Αντώνη και Ισμαήλ (το γεγονός της αλληλογραφίας επιβεβαιώνει ο ερευνητής κρητικής ιστορίας Ιωάννης Καραβαλάκης.⁵ Το περιεχόμενο όμως των επιστολών είναι προϊόν της φαντασίας της συγγραφέως.

Η δομή του μυθιστορήματος στηρίζεται σε ένα ψυχολογικό σκηνικό ώστε να σκηνοθετηθεί το δράμα του πρωταγωνιστή και να διαφανεί η τραγική φύση του. Η πλοκή του μυθιστορήματος πραγματοποιείται σταδιακά, ακολουθώντας τις κρίσιμες περιόδους της ζωής της ιστορικής προσωπικότητας. Η Ρέα Γαλανάκη απομακρύνεται από την παραδοσιακή αφηγηματική γραμμή «γέννηση-διαμόρφωση-δραστηριότητα-θάνατος», στο κέντρο της δομής είναι τα σχόλια της συγγραφέως που συνδέουν ετερογενή σημασιολογικά δεδομένα, χωρισμένα σε χρόνο και χώρο.

Το μυθιστόρημα χωρίζεται σε τρία μέρη, παρουσιάζοντας τα κύρια στάδια της βιογραφίας του ιστορικού προσώπου του Ισμαήλ Φερίκ πασά. Το πρώτο μέρος *Χρόνια της Αιγύπτου - ο μύθος* είναι γραμμένο στο τρίτο πρόσωπο και είναι μια ιστορία για την αιχμαλωσία του Ισμαήλ στο οροπέδιο του Λασιθίου στην Κρήτη και για τα νεανικά του χρόνια στην Αίγυπτο. Τι θέλει να πει η Ρέα Γαλανάκη, βάζοντας στην ονομασία του πρώτου μέρους τη λέξη «μύθος»; Ο μύθος είναι η μορφή έκφρασης της συνείδησης του αρχαίου ανθρώπου, πιθανόν, ο μύθος στο μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη σημαίνει την μορφή έκφρασης της συνείδησης του παιδιού και των αισθημάτων του αιμαλώτου που αναγκάστηκε να αλλάξει την πολιτισμική του ταυτότητα και τη θρησκεία του. Ή μάλλον η συγγραφέας θέλει να τονίσει, ότι το πρώτο μέρος εμπεριέχει πολλά επινοήματά της και αποτελεί περισσότερο έναν μύθο για τη ζωή του Ισμαήλ Φερίκ.

Η αφήγηση στο δεύτερο μέρος, που ονομάζεται *Ημέρες νόστου και ιστορίας*, γίνεται από τον ίδιο τον Ισμαήλ Φερίκ και θυμίζει τα πολεμικά απομνημονεύματα, που τεκμηριώνουν τα γεγονότα της περιόδου 1866-1867 στην Κρήτη. Η επιλογή ως κύριας αφηγηματικής τεχνικής του «εσωτερικού μονολόγου» επέτρεψε στην συγγραφέα να δώσει τη μεγαλύτερη δυνατή δραματικότητα στο κείμενο, απεικονίζοντας την αντίληψη της συγγραφέως για την ιστορία «ως ανθρωποκεντρικό δράμα».⁶ Σ' αυτό το μέρος η συγγραφέας ακολουθεί πιστά τα ιστορικά γεγονότα (η νίκη των Ελλήνων στις Βρύσες του Αποκόρωνα, η ήττα τους στο Βαφέ, η πολιορκία και το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου, οι μάχες στις περιοχές Λασιθίου και Σφακιών.⁷ Ως κορύφωση αυτού του μέρους παρουσιάζεται η ομολογία του Φερίκ της προδοσίας του προς τον τουρκικό στρατό: «Τότε εγώ, Υπουργός πολέμου της Αιγύπτου, αρχηγός του αιγυπτιακού στρατού σ' αυτήν την εκστρατεία, Κρης την πατρίδα, τουρκισθείς κατά την παιδικήν μου ηλικίαν και αδελφός του εν Αθήναις Παπαδάκη, όστις λαλώ την απλοελληνικήν και είχα το πρόσταγμα της τελευταίας μάχης, διέταξα τον τακτικό οθωμανικό στρατό να πυροβολήσει εναντίων των Οθωμανών ατάκτων».⁸ Αυτό το περιστατικό

---

⁵ (Καραβαλάκης 2006)

⁶ (Γαλανάκη 2008, 245)

⁷ (Βακαλόπουλος 2005, 266-267)

⁸ (Γαλανάκη 2008, 168)

επιβεβαιώνει ο στρατηγός Μανώλης Παπαδάκης στην ομιλία του που εκφώνησε στην επέτειο της Κρητικής επανάστασης.⁹ Έτσι, το θέμα του ήρωα και του προδότη το οποίο πρώτος έθεσε ο συγγραφέας της Λατινικής Αμερικής Jorge Luis Borges, έλαβε μια νέα ερμηνεία στο μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη. Για τους Οθωμανούς ο Ισμαήλ Φερικ έγινε προδότης εξαιτίας της διαταγής του στην μάχη, για τους Έλληνες είναι προδότης επειδή αλλαξοπίστησε και ήρθε να καταστείλει την επανάσταση στη γενέτειρα Κρήτη, για τους Αιγύπτιους είναι ήρωας. Η συγγραφέας θέτει το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας των εξισλαμισμένων Ελλήνων.

Το τρίτο μέρος «Επιμύθιο» είναι αφιερωμένο στην έρευνα του θανάτου του Ισμαήλ Φερικ. Η Ρέα Γαλανάκη προτείνει τρεις εκδοχές του τέλους της ζωής του μυθιστορηματικού ήρωα: θάνατος από πληγές (αυτή την εκδοχή υποστηρίζουν οι Έλληνες ιστορικοί Θ. Δετοράκης, Ν. Παναγιωτάκης),¹⁰ δηλητηρίαση για την προδοσία με τη διαταγή του Ομέρ πασά (μια εκδοχή που διατυπώθηκε από τον ιστορικό Σ. Σπανακάκη), αυτοκτονία (εκδοχή της Ρέας Γαλανάκη). Έτσι, η συγγραφέας αφήνει τον αναγνώστη να επιλέξει από τις τρεις εκδοχές την πιο πιθανή.

Στο μυθιστόρημα *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ πασά* η Ρέα Γαλανάκη υποστηρίζει την άποψη για την Ιστορία ως αλληλουχία των επαναλήψεων, υπογραμμίζοντας την ένωση και αλληλεπίδραση του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος, τα οποία αλληλοκαθρεφτίζονται. Γι' αυτό ο Ισμαήλ Φερικ φοβάται τον νόστο, επειδή «μια κακή αρχή φέρνει τις πιο πολλές φορές κακό τέλος» (σ. 191).¹¹ Η φύση με την κυκλικότητα των φαινομένων της, για τον Ισμαήλ συνδέεται με το χαμένο σπίτι «αφού μου μίλησε το ίδιο σπίτι, η φύση που το είχε χρόνια αντικαταστήσει ούτε θα μου επέτρεπε να την ξαναρωτήσω» (σ. 179), με τον χαμένο αδελφό «...το πέλαγος μ'ένωνε με τη βεράντα του αδελφού μου» (σ. 95). Ο Ισμαήλ προσωποποιεί την φύση, απευθυνόμενος σ' αυτήν «Ευχαρίστησα τη φύση για την ουδέτερη σιωπή της» (σ.180), «Άφηνα την ψυχή μου να μουσκεύει στις φθινοπωρινές καταιγίδες» (σ. 110). Η κυκλικότητα της φύσης ταυτίζεται με την κυκλικότητα της ζωής του Ισμαήλ Φερικ: «Και τότε ήταν πόλεμος, και τότε τα σπαρτά ήταν τσαλαπατημένα, και τότε οι φλόγες έκαιγαν τα σπίτια. Η παρόμοια συνθήκη ένωσε στο μυαλό μου και τις δύο εξόδους μου από το οροπέδιο σε αδιαίρετο συμβάν» (σ. 179).

Χώρος και χρόνος είναι σπουδαίες κατηγορίες για τη δημιουργία της έννοιας της ιστορικής προσωπικότητας στο βιογραφικό μυθιστόρημα. Η κύρια ιδιομορφία της λειτουργίας του χρόνου στο έργο της Γαλανάκη είναι η αναδρομή, επειδή ο Φερικ πάντα ζει με το βλέμμα στραμμένο στα παιδικά του χρόνια. Η κύρια ιδιομορφία του χώρου είναι ότι οι πραγματικοί και φανταστικοί τόποι διασταυρώνονται καταδεικνύοντας την πνευματική αγωνία και τη διχασμένη συνείδηση του πρωταγωνιστή. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι κρίσιμες χρονικές περιόδους στη ζωή του πρωταγωνιστή συνδέονται με κλειστό χώρο, ενώ η υπόλοιπη αφήγηση εξελίσσεται στον ανοιχτό χώρο της φύσης. Στον κλειστό χώρο (η σπηλιά και το πατρικό σπίτι)

⁹ (Παπαδάκης, 18-20)

¹⁰ (Δετοράκης 1990), (Παναγιωτάκης 1988)

¹¹ Όλες οι παραπομπές αφορούν σελίδες του βιβλίου της Ρέας Γαλανάκη *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ πασά*

συμβαίνουν οι μεταμορφώσεις που συνδέονται συμβολικά με τις «γεννήσεις» και τους «θανάτους» του Ισμαήλ Φερίκ. Στη σπηλιά αιχμαλωτίστηκε και στο πατρικό σπίτι επέστρεψε, προετοιμαζόμενος για το θάνατο.

Η επιλεγμένη μορφή του είδους του μυθιστορήματος προσδιορίζει και τις ιδιαιτερότητες των οπτικών γωνιών. Στο πρώτο και τρίτο μέρος κυριαρχεί η τριτοπρόσωπη αφήγηση με παρεμβάσεις σε μορφή ελεύθερου πλάγιου λόγου στις ομιλίες του Ισμαήλ με την πεθαμένη μάνα. Εκτός απ' αυτό η συγγραφέας παραθέτει λεπτομερή περίληψη των επιστολών του Αντώνη και του Ισμαήλ. Με τη βοήθεια αυτής της τεχνικής η Ρέα Γαλανάκη επιτυγχάνει την πιο πιστή εξιστόρηση των γεγονότων από τη ζωή των δύο αδελφών (ενσωματώνοντας όλες τις γραπτές πληροφορίες που βρήκε). Μετά εμφανίζεται μια ρήξη στην αφήγηση επειδή οι αναγνώστες αμέσως μετακινούνται στην Κρήτη, όπου έφτασε ο αιγυπτιακός στόλος με αρχηγό τον Ισμαήλ Φερίκ πασά. Η αφήγηση γίνεται πρωτοπρόσωπη σε μορφή απομνημονευμάτων ή ημερολογίου. Έτσι, η κ. Γαλανάκη δείχνει ότι «η Ιστορία αποτελεί την προβολή του εσωτερικού κόσμου του μυθιστορηματικού της ήρωα» (σ. 206). Στο δεύτερο μέρος ο αναγνώστης βλέπει τα γεγονότα μέσω του πρίσματος της συνείδησης του πρωταγωνιστή.

Μια άλλη ιδιοτυπία της αφηγηματικής στρατηγικής είναι η χρησιμοποίηση των διάφορων αντιληπτικών οπτικών γωνιών, από τις οποίες περιγράφονται τα γεγονότα. Έτσι, στο Επιμύθιο μαθαίνουμε μια εκδοχή που συνδέεται με τη λαϊκή παράδοση για τις τελευταίες μέρες του Ισμαήλ από τον υπασπιστή του, επίσης από την οπτική γωνία του μακαρίτη Ιμπραήμ περιγράφεται η συνάντηση του Ισμαήλ με κάποια Ελληνίδα γριά. Η αφήγηση της ίδιας ιστορίας από διαφορετικές οπτικές γωνίες οδηγεί στη δημιουργία της πολυφωνικής δομής του μυθιστορήματος, γεννά την αρχή της πολυθεματικότητας και πολυπροοπτικότητας και δίνει στον αναγνώστη ελευθερία στην ερμηνεία της συγγραφικής πρόθεσης.

Οι καλλιτεχνικές παράμετροι του βιογραφικού μυθιστορήματος προσανατολίζονται όχι στο έγγραφο, αλλά στην καλλιτεχνική φαντασία του συγγραφέα, με τη βοήθεια της οποίας ο δημιουργός καλύπτει τα κενά στα βιογραφικά δεδομένα. Η μη υποχρεωτική αντιστοιχία σε αποδεικτικά βιογραφικά στοιχεία εξηγεί την εισαγωγή των πλαστών προσώπων και γεγονότων στο έργο. Έτσι, η Ρέα Γαλανάκη πλάθει το πρόσωπο του υπασπιστή, ο οποίος εξιστορεί τις τελευταίες μέρες του Ισμαήλ Φερίκ. Επίσης στο μυθιστόρημα υπάρχει ο παράλληλος κόσμος των πεθαμένων: οι ίσκιοι επινοούνται ως σύντροφοι της ζωής του μυθιστορηματικού ήρωα (ο ίσκιος της μητέρας, ο ίσκιος του Ιμπραήμ, του αντιβασιλέα της Αιγύπτου, του κοντινού φίλου του Ισμαήλ). Μια ενδιαφέρουσα λύση της συγγραφέως είναι η δημιουργία της μορφής του αγοριού, που στην ουσία είναι η προσωποποίηση της χαμένης παιδικής ζωής του Ισμαήλ Φερίκ πασά.

Συνεπώς, όντας ιστορικός και αρχαιολόγος, η Ρέα Γαλανάκη χρησιμοποιεί με επιτυχία τις γνώσεις της για τη δημιουργία του βιογραφικού μυθιστορήματος-ανασυγκρότησης. Η υπόθεση προσανατολίζεται στην αναζήτηση των λεπτομερειών και στην κάλυψη των κενών, στην κατασκευή των υποθέσεων, με αποτέλεσμα η δομή του μυθιστορήματος να χαρακτηρίζεται από την ψυχολογική εξέλιξη των γεγονότων. Η ιδιομορφία του χρονοχώρου καθορίζεται με την έμφαση στην περιγραφή της εσωτερικής ψυχολογικής σύγκρουσης του πρωταγωνιστή,

γι' αυτό δεσπόζει "το χρονόχωρο της μνήμης", και χρησιμοποιείται η αναδρομή. Η εισαγωγή στο κείμενο των εικονικών χαρακτήρων, η χρήση της αρχής της πολυπροοπτικότητας και η παροχή των διαφορετικών εκδοχών δίνουν στους αναγνώστες μια ευρεία ερμηνευτική ελευθερία.

Βιβλιογραφία:

1. Βακαλόπουλος, Απόστολος. *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*. – Θεσσαλονίκη : Βάνιας, 2005. – 486 σ.
2. Γαλανάκη, Ρέα. *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά*. – Αθήνα: Καστανιώτη Α. Ε., 2008. – 231 σ.
3. Δετοράκης, Θεοχάρης. *Ιστορία της Κρήτης*. – Ηράκλειο Κρήτης: Ιδιωτική έκδοση, 1990. – 500 σ.
4. Καραβαλάκης, Ιωάννης. Ο εθνικός ευεργέτης Αντώνης Φ. Παπαδάκης // *Πατρίς*. - 24.08.2006.
5. Παναγιωτάκης Νικόλαος. *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*. Τόμος Δεύτερος. – Κρήτη: 1988. – 400 σ.
6. Παπαδάκης Μανώλης. Άγνωστες σελίδες της Λασιθιώτικης ιστορίας // *Το Λασίθι*. – Ιανουάριος του 2013. – σ. 18-20.
7. Фрейд Зигмунд (Freud Sigmund). *Введение в психоанализ : лекции* / Зигмунд Фрейд ; [под ред. М. Г. Ярошевского]. – М. : Наука, 1995. – 445 с.